Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
26/3 (December/Aralık 2022), 955—970

Din-Bilim İlişkisi Tutum Ölçeği

Religion-Science Relationship Attitude Scale

Ahmet Çakmak
Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı
Assistant Professor, Atatürk University, Faculty of Theology Department of Religious Education
Erzurum, Türkiye
ahmetcakmak@atauni.edu.tr orcid.org/ 0000-0002-4351-156X
Fikrullah Çakmak
Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı
Assistant Professor, Atatürk University, Faculty of Theology Department of Kalām
Erzurum, Türkiye
fikrullahcakmak@atauni.edu.tr@atauni.edu.tr orcid.org/ 0000-0002-4559-7117
Hüsnü Aydeniz
Doç. Dr, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk İslam Düşünce Tarihi Anabilim Dalı
Associated Professor, Atatürk University, Faculty of Letters Department of History of Turkish-Islamic Thought
Erzurum, Türkiye
husnuaydeniz@atauni.edu.tr orcid.org/ 0000-0003-0677-3832

Article Information/Makale Bilgisi
Article Types/Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi
Received/Geliş Tarihi: 23 February/Şubat 2022
Accepted/Kabul Tarihi: 09 June/Haziran 2022
Published/Yayın Tarihi: 15 December/Aralık 2022
Pub Date Season/Yayın Sezonu: December/Aralık
Volume/Cilt: 26 **Issue/Sayı:** 3 **Pages/Sayfa**: 955-970
Cite as/Atıf: Çakmak, Ahmet- Çakmak, Fikrulah- Aydeniz, Hüsnü. "Dil-Bilim İlişkisi Tutum Ölçeği". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022), 955-970. https://doi.org/10.18505/cuid.1078101
Çakmak, Ahmet- Çakmak, Fikrulah- Aydeniz, Hüsnü. "Religion-Science Relationship Attitude Scale". *Cumhuriyet Theology Journal* 26/3 (Aralık 2022), 955-970. https://doi.org/10.18505/cuid.1078101
*****. Araştırma için Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurul Başkanlığının 14 Şubat 2022 tarihli 41 sayılı kararı ile etik onayı alınmıştır./Ethical approval was obtained for the study with the decision of Atatürk University Social and Human Sciences Ethics Committee on 14 February 2022 with the number 41.
***.** Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir./The authors have no conflict of interest to declare.
***.** Bu makale Atatürk Üniversitesi tarafından desteklenen SBA-2021-9772 proje no'lu bilimsel araştırma projesi çerçevesinde hazırlanmıştır/This article was supported by Atatürk University with the project number SBA-2021-9772.
Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
Published by/Yayıncı: Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology/Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ahmet Çakmak, Fikrulah Çakmak, Hüsnü Aydeniz).
Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Religion-Science Relationship Attitude Scale

Abstract: The purpose of this study is to develop a religion-science relationship attitude scale prepared to determine the approaches of the students studying at the faculties of theology/Islamic sciences towards the religion-science relationship. The relationship between religion and science constitutes one of the most important intersection points of religion, science and philosophy. In the modern period, the debates on the questioning of this relationship have reached quite advanced dimensions with the influence of different elements. In recent years, one of the environments in which this situation has intensified in our country is theology/Islamic sciences faculties. Especially for the students of these faculties, it is important to deal with the issue from different dimensions. However, the studies are mainly carried out in the theoretical dimension and it can be said that the quantitative dimensions are inadequate. In this respect, the article is the first example in the field. Ian G. Barbour's quartet typology, which is one of the most comprehensive studies on the religion-science relationship was used as a basis in the formation of the scale questions. Especially conflict, separation and reconciliation approaches in this typology have been decisive. Three different study groups were formed and a total of 594 students studying at Atatürk University Faculty of Theology were studied. In the development of the scale, exploratory sequential pattern model from mixed method research was used and there are four steps. In the first step, the items were written by the researchers and corrections were made by taking the opinions of the field experts. In the second step, an application was made for item analysis; in the third step, an application was made for exploratory factor analysis (EFA), and in the fourth and final step, confirmatory factor analysis (CFA) was performed. According to the findings obtained from the study, a scale consisting of two sub-dimensions called conflict/separation and dialogue/consensus was developed. The reliability of the scale was analyzed with the internal consistency (cronbach alpha) method, and the cronbach alpha values for each sub-dimension were calculated as .90 for the conflict sub-dimension and .77 for the dialogue consensus sub-dimension. These results indicate that each sub-dimension of the scale is reliable.
Keywords: Religious Education, Philosophy of Religion, Kalām, Religion-Science Relationship, Scale Development

Din-Bilim İlişkisi Tutum Ölçeği

Öz: Çalışmanın amacı, İlahiyat/İslami ilimler fakültelerinde öğrenim gören öğrencilerin din-bilim ilişkisine yönelik yaklaşımlarının belirlenmesi için hazırlanan bir din-bilim ilişkisi tutum ölçeği geliştirmektir. Din-bilim ilişkisi din, bilim ve felsefesinin en önemli kesişim noktalarından birini oluşturmaktadır. Modern dönemde bu ilişkinin sorgulanmasına dair tartışmalar farklı unsurların etkisiyle oldukça ileri boyutlara ulaşmıştır. Son yıllarda ülkemizde bu durumun yoğunlaştığı çevrelerden biri de İlahiyat/İslami ilimler fakülteleridir. Özellikle Bu fakültelerin öğrencileri açısından meselenin farklı boyutlarıyla ele alınması önem arz etmektedir. Ancak çalışmalar ağırlıklı olarak teorik boyutta yürütülmekte olup, nicel boyutların eksik kaldığı söylenebilir. Bu açıdan makale alanda yapılan ilk örnek konumundadır. Ölçek sorularının oluşturulmasında, din-bilim ilişkisine yönelik ortaya konan en kapsamlı çalışmalardan biri olan Ian G. Barbour'un dörtlü tipolojisi esas alınmıştır. Özellikle bu tipolojideki çatışma, ayrışma ve uzlaşma yaklaşımları belirleyici olmuştur. Üç farklı çalışma grubu oluşturulmuş ve Atatürk Üniversitesi İlahiyat fakültesinde öğrenim görmekte olan toplam 594 öğrenci ile çalışılmıştır. Ölçeğin geliştirilmesinde karma yöntem araştırmalarından keşfedici sıralı desen kullanılmış olup, dört adım bulunmaktadır. İlk adımda araştırmacılar tarafından maddeler yazılmış ve alan uzmanlarının görüşleri alınarak düzeltmeler yapılmıştır. İkinci adımda madde analizi için uygulama yapılmış, üçüncü adımda açımlayıcı faktör analizi (AFA) için uygulama yapılmış, dördüncü ve son adımda doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre ölçeğin çatışma/ayrışma ve uzlaşma diye isimlendirilen iki alt boyuttan oluşan bir ölçek geliştirilmiştir. Ölçeğinin güvenirliği iç tutarlılık (cronbach alpha) yöntemi ile analiz edilmiş ve her bir alt boyutu için cronbach alpha değerleri çatışma alt boyutu için .90, uzlaşma alt boyu için de .77 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar ölçeğin her bir alt boyutunun güvenilir olduğuna işaret etmektedir.
Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Din Felsefesi, Kelam, Din-Bilim ilişkisi, Ölçek Geliştirme

Giriş

İnsanın sahip olduğu nitelikler, onun son derece karmaşık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu karmaşık yapıya yönelik farklı yaklaşımlar dikkate alındığında, insanın "bilen, yapıp-eden, tavır takınan, değerleri duyan, özgür, tarihsel, ideleştiren, eğiten ve eğitilebilen, devlet kuran, inanan, sanatsal ve dile dayalı ürünler geliştiren ve nihayetinde biyo-psişik bir varlık"[1] olduğu söylenebilir. İster dinlerin ifade ettiği gibi tarihin belirli bir döneminde yeryüzüne gönderilmiş, ister bazı teorilerin iddia ettiği gibi evrimsel bir sürecin sonucunda bulunmuş olduğu noktaya ulaşmış bir varlık olarak tasavvur edilsin, onun dünyada elde ettiği konum kendisini diğer varlıklardan ciddi bir şekilde farklı kılmaktadır. Bu farklılık, pek çok düşünür tarafından benimsenmiş olan varlık

[1] Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2015), 95 vd.

hiyerarşisinde ona özel bir konum kazandırmıştır. Hiyerarşide kazandığı üstünlük, farklı alanlarda ortaya koyduğu derinlikli üretim ve analiz yeteneğine dayanmaktadır. Bu yetenek hem inanç alanında hem de teknik alanda önemli başarılara imza atmasını sağlamıştır. Sosyoloji tarafından sosyal kurumlar olarak nitelendirilen din ve bilim de bu alanların önde gelenlerindendir. Her ne kadar bilimsel alandaki üretimde ortaya koyduğu başarıların ve etkinliklerin insana mal edilmesi daha çok kabul görse de dinlerin gelişen ve dönüşen yapıları dikkate alındığında insanın buradaki etkisini de göz ardı etmemek gerekir. Bu anlamda araştırmacıların din ve dinî olan ayrımını dikkate almakta yarar bulunmaktadır.[2]

İnsan hayatının yönlendirilmesinde etkili olan sosyal kurumlar ekseninde belirlenen ilkelerin, daha sağlıklı bir hayatın sürdürülmesi adına birbiriyle uyumlu olmaları arzu edilir. Nitekim aile ile eğitimin, hukuk ise siyasetin yahut başka herhangi kurumun ahengi, her toplumun en temel hedefleri arasında yer alır. Ancak, tarih her zaman ahengin gerçekleştiği bir alan olarak görülmez. Hatta tarihsel olgu ve olayları değerlendiren kimi düşünürlerin uyumdan ziyade çatışmayı temele yerleştiren bir diyalektiği benimsedikleri bilinmektedir.[3] Çatışmacı tarih tezleri bütün yönleriyle benimsenmese bile, onların iddialarının bir kısmına katılmamak mümkün görünmemektedir.

Üzerinde beşerî etkinliğin az veya çok söz konusu olduğu din ve bilim kurumlarının insanlık tarihi kadar eski olduğu ifade edilebilir. Tarihsel süreçte, uzunca bir dönem bu iki yapı arasında çok ciddi bir çatışmanın olmadığı, var olan çatışmaların ise sınırlı düzeyde kaldıkları söylenebilir. Bunun farklı nedenleri olmakla birlikte, üç temel husus ön plana çıkar: Birincisi, belirli bir döneme kadar dinî ve bilimsel faaliyetlerin genellikle aynı çatı altında yürütülüyor olmasıdır. Bu durum özellikle sınıfsal bir çatışmanın olmaması sonucunu doğurmuş, birbiriyle çatışan veriler ortaya çıktığında ise ya bilimsel veri kısmen baskılanmış yahut hermenötik, te'vil vb. yöntemlerin kullanılması yoluyla bir dereceye kadar birliktelik sağlanmıştır. İkincisi, bilimsel verilerin uzunca bir süre dinler tarafından dile getirilen iddiaları sıkıntıya sokacak düzeye ulaşamamış olmasıdır. Üçüncüsü ise kesin bilimsel verilerin karşısında duracak kadar sistematik olamamış bazı primitif dinî yapılanmaların bilime boyun eğmesidir.

1. Kuramsal Çerçeve

Tarihî görünümünü kısaca belirtmeye çalıştığımız din-bilim ilişkisinin farklı tarzlarda gerçekleştiği aşikârdır. Bilim tarihçileri ve bilim felsefecilerinin birbiriyle benzer olmayan değerlendirmeler yaptıkları söylenebilir. Bu değerlendirmeler içinde en kapsamlı ve ilgiye mazhar olmuş yaklaşımlardan birinin Ian Graeme Barbour (öl. 2013) tarafından dile getirilen tipoloji olduğu görülmektedir. Konu hakkında yapılan bilimsel çalışmalarda Barbour'a yapılan atıflar bunun göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Barbour *Bilim ve Din: Çatışma, Ayrışma/Bağımsızlık, Uzlaşma*[4] adlı eserinde din - bilim ilişkisinin çatışma, bağımsızlık, diyalog ve entegrasyon olmak üzere dört farklı şekilde gerçekleşebileceği değerlendirmesinde bulunur. Çatışma tezini savunanlar, din ile bilimin zorunlu olarak karşıt olduklarını ve bu durumun mütemadiyen böyle devam edeceğini iddia etmektedirler. Dinî verilerin literal olarak kabulünün elzem olduğu kanaatinde olan çevreler bilimin sağlıklı ve kesin bilgiler verdiğinin söylenemeyeceğini, bilimsel teorilerin birbirini nakzeden gelişmeler yaşadıklarını ve bilimdeki eleştirellik ilkesinin de bu bağlamda önemli bir kanıt olarak görülebileceğini dile getirmektedirler. Bu tezin karşıt kutbunda yer alan bir başka grup ise ateist çevrelerdir. Bunlar da bilimin sürekli olarak yeninin peşinde koştuğunu, değişime adapte olmaya çalıştığını ve insani alandaki ilerlemenin bunun kanıtı olduğunu; buna mukabil dinin dogmatik, dolayısıyla statik bir yapıya sahip olduğunu ve bu durumun değişime ayak uydurmanın ötesinde, gelişmenin önünde bir bariyer haline gelmesine neden olacağını iddia ederler.[5]

Ayrışma/bağımsızlık yaklaşımını benimseyenler din ve bilimin hem ilgi alanları hem de metodolojileri itibariyle birbirlerinden farklı olduklarını dile getirmektedirler. Bu farklılıklar her iki alanın insan hayatında farklı işlevlere sahip olmalarına

---

[2] Hanifi Özcan, "Mâtürîdî'ye Göre Din - Şeriat Ayrımının Felsefî Temelleri", *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtüridî ve Mâtüridîlik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 138-140; Ramazan Ertürk, *Varoluşsal Din Felsefesine Giriş* (İstanbul: Yarın Yayınları, 2012), 52-53; Bazı alternatif değerlendirmeler için bk. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, çev. Doğan Naci Kadıoğlu (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016), 21 vd.; Ejder Okumuş, "İslâm, Müslümanlar ve Toplumsal Değişim", *Tevilat: Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (2020), 62 vd.

[3] Arslan Topakkaya, "Tarihsel Materyalizm ve Diyalektik", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/27 (2009), 65 vd.

[4] Ian G. Barbour, *Bilim ve Din: Çatışma, Ayrışma, Uzlaşma*, çev. Nebi Mehdi, Mübariz Cemal (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004); Barbour'un tipolojisi hakkındaki bazı değerlendirmeler için bk. Nebi Mehdi, "Bilim-Din İlişkisi Problemine Süreççi Yaklaşım ve Ian G. Barbour'un Dörtlü Tipolojisi" 23 (2002), 61 vd.; Stefano Bigliardi, "Barbour'un Sınıflandırması ve İslam ve Bilim Hakkındaki Çağdaş Tartışma", çev. Hüsnü Aydeniz, Fatih Toplaoğlu, *Din Bilim Okumaları* (Ankara: Elis Yayınları, 2015), 204-210.

[5] Barbour, *Bilim ve Din: Çatışma, Ayrışma, Uzlaşma*, 31; Bk. Cüneyt Coşkun, "Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı", *Bilimname* 2019/37 (2019), 1058 vd.; Hasan Özalp, "Din-Bilim Çatışması Üzerine: Kopernik Merkezli Bir Okuma", *Bilimname* 2017/33 (2017), 68 vd.

zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla bunlar karşı karşıya getirilemeyecek, birbirleriyle diyalog kurmaları yahut entegre olmaları beklenemeyecek alanlardır. Bu değerlendirme doğal olarak din ve bilimin otonom alanlar olarak değerlendirilmeleri sonucunu doğurmaktadır. Bu ise kompartımanlaşma dediğimiz yapıyı doğuracaktır. Ayrışma tezini savunanlar düşüncelerini desteklemek amacıyla, yukarıda dile getirdiğimiz şekliyle, bilimin ve dinin temel niteliklerine vurgu yapmaktadırlar. Örneğin bilim, açıklayıcı olma özelliğinin bir paydaşı olan deney-gözlem metoduna yönelmek durumundadır. Din ise değerler üzerine odaklanan, evrene ilişkin derin anlamı sorgulayan ve buna ilişkin nihai anlamlandırmayı esas alan bir boyuta ve hedefe sahiptir. Bu düşünceyi benimseyenler arasında, mutlak otonomluk şeklinde gerçekleşecek olan bir ayrım yerine, din ve bilimin farklı kulvarlarda gitmek kaydıyla hayatın anlamlandırılmasına kendi perspektiflerinden katkı sunarak, zımni bir yardımlaşmayı gerçekleştirebileceğini düşünenler de bulunmaktadır. İster katı ister esnek otonomluk savunulsun, her iki durumda da din ve bilim alanında faaliyet yürütenlerin kendi yetki alanlarını aşmamaları gerekir. Yani, dinî alanda faaliyet yürütenler bilimsel bir iddiada bulunduklarında yahut bilim insanları kendi düşüncelerini bir ideoloji veya felsefeye büründürüp tecrübe alanının ötesine geçtiklerinde, çatışma durumu ortaya çıkacaktır.[6]

Din-bilim ilişkisi konusunda diyalog tezini benimseyenler, her iki alanın farklılıklarının bilincinde olmakla birlikte bu iki alanın yöntemlerinin karşılaştırılmasını öne çıkarmaktadırlar. Barbour'un ifadeleriyle

"Tüm bu yazarlar (diyalog fikrini benimseyenler) bilimle dinin yöntemlerinde farklılık olduğunu kabul etmektedirler. Bilim, yukarıda söylenen anlamlarda açık bir biçimde dinden daha nesneldir. Dinin ortaya koyduğu veri türleri bilimdekilerden tamamen farklıdır ve dini inançları test etme imkânı çok daha sınırlıdır. Din daha çok entelektüel bir sistemdir; çünkü amacı şahsi dönüşüm ve bir yaşam tarzıdır. Fakat tüm bu yazarlar, aynı zamanda iki alan arasında, tutarlılık ve tecrübeye uygunluk kriterinin kullanımı dâhil önemli paralelliklerin bulunduğu konusunda ısrar etmektedirler. Onlara göre, teoloji daha çok kökleri bilimde bulunanlar dâhil yeni kavrayışlara açık olması gereken öz-eleştirel düşünsel bir girişimdir."[7]

Son olarak entegrasyon tezi ise iki farklı alanı birbirine entegre etme yaklaşımını benimsemektedir. Örneğin, bazı bilim adamları doğada keşfettikleri düzenin kaynağının muğlak bırakılamayacağı gibi bir eğilime sahip olabilmektedir. Aynı şekilde kimi dinî çevreler, bazı dinî sabitelerin daha iyi anlaşılması noktasında bilimsel verilerin dikkate alınması gerektiğini dile getirirler. Entegrasyonun üç farklı versiyonunun bulunduğu söylenebilir. Bunlardan ilki olan doğal teolojide bilimden hareketle keşfedilen düzenin bizleri Tanrı'nın varlığını temellendirmede önemli veriler sağlayacağını düşünür. Doğa teolojisinde, teolojinin temel kaynakları bilimin dışında olsa da yaratılış ve insanın doğasına ilişkin temel yaklaşımlarda bilimsel teoriler, bazı formülleştirmelerin ortaya konulmasında yardımcı olabilir. Sistematik sentez olarak adlandırılan üçüncü versiyon ise din ve bilimin kapsamlı bir metafizik doktrinin üretilmesine dayanak oluşturabilir. Barbour, böyle bir yaklaşımı sadece bilimi esas alan bir *doğal teoloji* olarak isimlendirmekten ziyade, dinî geleneği de dikkate alma imasına sahip *doğa teolojisi* olarak isimlendirmenin yerinde olacağını savunmaktadır.[8]

2. İlahiyat Fakülteleri ve Din-Bilim İlişkisi

Bu kuramsal çerçeve bağlamında, Türk yükseköğretim sisteminin köklü bileşenlerinden biri olan İlahiyat/İslami ilimler fakültelerinin yapısına odaklanmak büyük bir önem taşır. 2020 yılı verileri dikkate alındığında, beşi yarı pasif altmış iki İlahiyat Fakültesi ve kırk beş İslami İlimler Fakültesi olmak üzere, bu fakültelerin sayısı yüz yediye (yurt dışındaki beş fakülte hariç) ulaşmıştır.[9] Son yıllarda sayının yükselmesi, beraberinde öğrenci sayılarını da artırmış ve 2019 verileri itibariyle lisans düzeyinde öğrenim gören öğrenci sayısı yüz on binin üzerine çıkmıştır. Aynı şekilde akademik ve idari personel sayısının da artarak yedi bine ulaştığı ifade edilmektedir. Kuşkusuz bu artış, pek çok alanda olduğu gibi FELSFE fakültelerinin de nitelik bakımından değerlendirmeye tabi tutulmasına ve ihtiyaca yeterince cevap verip vermediğinin sorgulanmasına neden olmaktadır.[10] Bu sorgulamalar çerçevesinde niteliklerin artırılması amacıyla süreç içerisinde ilahiyat fakültelerinin pek çok müdahaleye uğradığı görülmektedir. Ancak normal şartlar altında gerçekleştirilen değişimler yerine anormal durumlarda yapılan müdahalelerin salt

---

6 Barbour, *Bilim ve Din: Çatışma, Ayrışma, Uzlaşma*, 39-45; konu hakkındaki bir tartışma için bk. Hermen Kroesbergen, "An Absolute Distinction Between Faith and Science: Contrast Without Compartmentalization", *Zygon* 53/1 (2018), 10 vd.

7 Barbour, *Bilim ve Din: Çatışma, Ayrışma, Uzlaşma*, 50.

8 Barbour, *Bilim ve Din: Çatışma, Ayrışma, Uzlaşma*, 51 vd.

9 *https://istatistik.yok.gov.tr/*, ts. (Erişim 08 Şubat 2022).

10 Muzaffer Üzümcü, "İlahiyat Fakülteleri Felsefe ve Din Bilimleri Bölümlerinde Akademik Yapılanma ve Lisansüstü Eğitim Üzerine Bir Değerlendirme", *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2020), 188-189.

bilimsel hedeflerden ziyade siyasi veya ideolojik hedefler bağlamında gündeme getirildiğini söylemek mümkündür.[11] Bunun yerine bilimsel yaklaşımlar gerçekleştirilecek olan yenilenme sürecinin doğru alacağı açıktır. Bu nedenle sözü edilen nitelikler arasında din-bilim ilişkisine yönelik yaklaşım tarzlarındaki sorunlu yanların tespiti önemlidir. Bunun soyut bir söylemle değil de nicel veriler esas alınarak ortaya konulması açısından çalışma gayemiz olan tutum ölçeğinin geliştirilmesinin bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

İlahiyat Fakültelerinin kuruluş gayesine bakıldığında din - bilim ilişkisi çerçevesinde oluşan felsefî bir temellendirmenin olduğu görülmektedir. 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kuruluşuna dair TBMM'de yapılan müzakerelerde Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu tarafından dile getirilen ifadeler dikkat çekicidir:

"Bir İlahiyat Fakültesi kurulmasından maksat medreseyi diriltmek değildir. Çünkü Fakülte ile medreseyi ayıran çok temelli bir karakter vardır. O da şudur: Medresenin çalışması nassi, apriori, kablettecrübîdir. Fakülteler ilim evleri olduğundan, bunlar mukayeseye, müşahedeye ve en sonunda da mümkün olursa, izaha çalışmaktadır. Yani birincisi sübjektif olduğu kadar, ikincisi objektiftir. O halde hükümetin şayanı dikkat olan isteği şudur: Bütün manasıyla ilim haysiyeti ve ilim karakteri taşıyan bir fakülte meydana getirmek. Öylesine bir fakülte ki, diğer fakültelerden hiç bir surette ayrılığı olmayacaktır. Bizim istediğimiz İslâm İlâhiyatı Fakültesidir. Ama medrese değil, ilmi karakter taşıyan İslâm İlâhiyat Fakültesi. İslâm dinini; İslâm mezheplerini ilmi surette tedkik edecek bir ilmi fakülte. İlâhiyat Fakültesini açmayı büyük bir olay olarak kabul ediyorum kendi hesabıma. Bunun feyizlerini ve nimetlerini daha sonra göreceğiz. Şimdi benim nazarı dikkati celbetmek istediğim nokta şudur: Kısaca tebarüz ettireyim. İlahiyat Fakültesi İslâmiyet'i bütün olarak tetkik etmekle beraber metotlarında, meselelerinde müspet ilimlere dayanmalıdır."[12]

Başlangıçta dile getirilen bu gerekçelerde zaman zaman bazı değişiklikler olsa da ana yapı itibariyle bir devamın söz konusu olduğu düşünülebilir. Özellikle ilahiyat fakültelerinde yetişen öğrencilerin çok farklı alanlarda istihdam edilir hale gelmesi, kısmi değişiklikleri zorunlu hale getirmiştir. Örneğin, başlangıçta ilahiyat fakültesi mezunları salt bazı dinî gereksinimlerin karşılanması bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde istihdam ediliyorken, günümüzde Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde öğretmen ve idareci; Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde idareci, vaiz, Kur'an kursu öğreticisi, cezaevi vaizi; Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı bünyesinde danışman, üniversitelerin farklı birimlerinde akademisyen vb. pozisyonlarda istihdam edilmektedirler. Kuşkusuz gelişen ve değişen sosyal hayat, bilimsel ilerlemeler ve istihdam alanlarındaki çeşitlenme farklı bilgi ve becerilerin kazandırılmasını zorunlu hale getirmektedir. Örneğin *cami cemaati* olarak isimlendirilen ve ilahiyat mezunu bireylerin muhatap olduğu gruplarda bile elli yıl önceki profil ile şimdiki profil arasında bilişsel, psikolojik ve sosyolojik açıdan ortaya çıkan değişimler oldukça ileri boyutlara ulaşmıştır. Aynı şekilde son yıllarda Diyanet İşleri bünyesindeki değişimlerle birlikte Kur'an kurslarına iştirak eden öğrencilerde yaş, seviye ve beklenti bakımından bir çeşitliliğin olduğu görülmektedir. Bu da burada görevli olan personelin pedagojik açıdan ve din-bilim ilişkisine yaklaşımları hususunda daha donanımlı olması zorunluluğunu beraberinde getirmektedir.[13]

İlahiyat fakültesi mezunlarının en önemli istihdam alanlarından biri de Milli Eğitim Bakanlığı bünyesindeki eğitim kurumlarıdır. Günümüz öğrencilerinin bilgiye erişim, bilgiyi yorumlama ve üretme potansiyelleri geçmişle mukayese edilemeyecek düzeyde yükselmiştir. Bu öğrencilerin din ile ilgili bilgi, düşünce ve inançlara yönelik algı ve değerlendirmeleri yeni duruma istinaden değişiklik göstermektedir. Geçmişte daha çok duygusal açıdan iknayı ve belki de yeterince sorgulanmadan kabulü esas alan davranışçı öğrenme modelinin, istenilen hedeflere günümüzde yeterince başarılı bir şekilde ulaşma konusunda yardımcı olabileceğini düşünmek pek de olası görünmemektedir. Örneğin, günümüz insanı farklı bilimsel olgulara ilişkin verilere ulaşma konusunda hiç olmadığı kadar geniş imkânlara kavuşmuştur. Bugün her evde yer alan televizyonlarda birden fazla sayıda belgesel kanalıyla karşılaşmak sıradan bir hal almıştır. Bu kanallarda evrim kuramından kuantum teorisine, astrofiziğin inceleme alanlarından dünyanın jeolojik olarak incelenmesine kadar pek çok bilimsel meselenin ele alındığı programlar ortalama bir bilgi seviyesine sahip olan insanların anlayabileceği düzeyde karşımıza çıkmaktadır. Yine, bilimsel meselelerin ele alındığı popüler bilim kitaplarının yaygınlığı ve kolay ulaşılabilirliği dikkat çekici bir düzeydedir. Buna sosyal medyada yer alan verileri de eklediğimizde birikimin büyüklüğü artmaktadır. Bu duruma, radikal bakış açılarının yönlendirdiği toplum kesimleri de dâhil olunca, sorun daha da karmaşıklaşmaktadır.

Günümüz dünyasının, bünyesinde avantaj ve dezavantajları barındıran konularından biri de uzmanlaşma meselesidir. Hayatın her alanında, ilgi duyulan herhangi bir uğraş üzerinde emek veren bireyler, bilgi birikiminin artması nedeniyle daha spesifik

---

[11] Mustafa Öztürk, "İlahiyatın Adı ve Amaçları", *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalı? Sorunlar ve Çözümleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 29 vd.; Cağfer Karadaş, "İlahiyat Lisans Programının Değerlendirilmesi", *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalı? Sorunlar ve Çözümleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 205 vd.

[12] *http://www.divinity.ankara.edu.tr/?page_id=101*, ts. (Erişim 08 Şubat 2022).

[13] Recai Doğan, "İlahiyat Fakültelerinin Eğitim Anlayışı Nasıl Olmalıdır?", *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalı? Sorunlar ve Çözümleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 368-369.

boyutlara yoğunlaşmaktadır. Bu, ayrıntıların keşfedilmesi ve ilerleme açısından son derece büyük faydaların elde edilmesine imkân sağlamaktadır. Ancak böyle bir uzmanlaşma, birbirlerine yakın olsa bile farklı alanlardan yeterince haberdar olamamaya ve konuların bütün yönleriyle irdelenememesine neden olmaktadır. Bu aşamada çözüm olarak disiplinler arası çalışmalar girmektedir. Ancak bunun sağlanabilmesi için farklı disiplinlerin temel konularına vakıf olmak gerekmektedir. Bu nedenle ilahiyat alanında yetişen bireylerin, özellikle akademik çalışmalarda farklı bilimsel etkinlik alanlarında uğraş veren bireylerle sağlıklı bir iletişim kurabilmeleri için, ana hatlarıyla da olsa ilgili alanlar hakkında asgari bilgi seviyesine sahip olmaları zaruretini doğurmaktadır. Örneğin, herhangi bir hastalığın tedavisinde uygulanacak prosedüre ilişkin dinin tavrını merak eden herhangi bir kişinin sorularının cevaplandırılması; ekonomide ortaya çıkan bir gelişmenin dinî ve ahlaki açıdan nasıl değerlendirileceğine ilişkin tartışmaların karşılık bulması; sosyolojik sorunların giderilmesinde dinin işlevselliği vb. meseleler bunu zaruri hale getirmektedir. Dolayısıyla ilahiyat fakültelerinden mezun olan bireylerin, mevcut ihtiyaç ve sorunlara nasıl cevap vereceği ve toplumun farklı kesimleriyle nasıl bir diyaloga gireceğinin belirlenmesinde, din-bilim ilişkisine yönelik vizyonları belirleyici olmaktadır.

Bu noktada karşımıza ilahiyat fakültelerindeki öğretim müfredatlarının ve ortamlarının, yukarıda dile getirilen konulara yönelik olarak öğrencileri hazır hale getirme potansiyellerinin irdelenme zorunluluğu karşımıza çıkmaktadır. Özellikle de bu programlarda yürütülen faaliyetlerin din-bilim ilişkisini anlama ve yorumlama hususunda sağladığı imkânlar üzerinde durulması gerekmektedir.

Burada, yeterli düzeyde akademik çalışma yapılıp yapılmadığı sorusu akla gelmektedir. Teorik düzlemde din-bilim ilişkisinin önemi kavranmış ve akademik alanda yapılan tez çalışmaları 2000'li yıllardan itibaren görünür hale gelmiş olsa da bu sayının yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim 2019 yılı itibariyle Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı bünyesindeki tez merkezi kayıtlarında doğrudan din-bilim ilişkisine yönelik yapılan tez sayısı on yedidir. Bu tezlerde genellikle kişi, ekol ve dönem merkezli din-bilim ilişkisi analizleri yapılmıştır.[14] Bazı tezlerde ise din - bilim ilişkisi konu odaklı bir şekilde irdelenmiştir.[15]

Bunların dışında din- bilim ilişkisine yönelik farklı grupların yaklaşımlarının ölçüldüğü iki adet tez hazırlandığı görülmektedir. İlki, Mehmet Sain[16], ikincisi ise Zeynep Ergün[17] tarafından hazırlanan yüksek lisans tezleridir. Bunun yanı sıra ilahiyat fakültesi öğrencilerinin din-bilim ilişkisine yönelik tutumlarını belirleyen herhangi bir çalışmaya ulaşılmamış olması nedeniyle böyle bir çalışma tasarlanmıştır. Bu çalışmada, literatürdeki eksikliğin giderilmesi noktasında bir katkı sunmayı hedefleyerek, İlahiyat/İslami İlimler fakültelerinde lisans düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin din-bilim ilişkisine bakışlarına yönelik tutum ölçeği geliştirmek amaçlanmıştır.

---

14 Bayram Karcı, *Eleştirel Gerçekçilik Akımında Din-Bilim İlişkisi: Ian G. Barbour, John C. Polkinghorne ve Arthur R. Peacocke Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011); Mustafa Necip Yılmaz, *İkinci Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Din-Bilim-Medeniyet Kavramları Arasındaki İlişkiler (1908-1914)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003); Murat Begenir, *Pragmatist Filozoflarda Din-Bilim İlişkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Sema Ermiş, *Ahmet Midhat Efendi'nin Nizâ-i İlm ü Din Eserinde Din Bilim İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Kevser Çelik, *Süreç Din Felsefesinde Din-Bilim İlişkisi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Özgür Koca, *Al-Ghazali's Account of Causality and Its Implications to Contemporary Science and Religion Discussion* (İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Zafer Çaylı, *Ahmet Mithat Efendi'nin Din-Bilim İlişkisine Dair Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Serdar Atalay, *John Charlton Polkinghorne'da Din-Bilim İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Nisa Nur Çardaklı, *Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Mûcize (Ferîd Vecdî Örneği)* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Haticetül Kübra Özelçi, *Richard Dawkins'e Göre Din-Bilim İlişkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Rıdvan Köse, *Carl Sagan'a Göre Din-Bilim İlişkisi* (Uşak: Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

15 Şahin Efil, *Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Evrenin Birliği ve Çokluğu Sorunu* (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004); Şahin Efil, *Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Evrenin Yaratılışı* (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998); Demet Dutlu, *Din Bilim İlişkisinde İndirgemecilik Ve Yarattığı Sorunlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Kenan Sevinç, *Kuantum Fiziği Bağlamında Din-Bilim İlişkisi* (Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

16 Mehmet Sain, *Diyanet Dini İhtisas Eğitim Merkezi Kursiyerlerinin Felsefe ve Din Bilimlerine Yönelik Tutumları İle Dini Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

17 Zeynep Ergün, *Fen Bilimleri Öğretmen Adaylarının Din-Bilim İlişkisi Tartışmalarına ve Fen Sınıflarında Çoklu Bilme Biçimlerine Yer Verilmesine Yönelik Görüşleri* (Sinop: Sinop Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2019).

3. Araştırmanın Yöntemi

3.1. Araştırmanın Deseni:

Ölçek geliştirme çalışmaları karma yöntem araştırmalarından keşfedici sıralı desende gerçekleştirilmektedir. Keşfedici sıralı desen nitel verilerin toplanması ve analizinden sonra nicel aşamanın uygulanması ile devam eden bir araştırma desenidir.[18] Ölçek geliştirmenin hedeflendiği bu araştırmada öncelikle madde yazımı, sonrasında ise nicel analizler gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın dört adımı bulunmaktadır. İlk adımda maddeler yazılmıştır. İkinci adımda madde analizi için uygulama yapılmış, üçüncü adımda açımlayıcı faktör analizi (AFA) için uygulama yapılmış, dördüncü ve son adımda doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır.

3.2. Çalışma grubu

Araştırmanın bütün aşamalarındaki çalışma grupları Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğrenim görmekte olan öğrencilerden seçilmiştir. Birinci adımda çalışma grubu bulunmamaktadır. Araştırmanın ikinci adımı olan madde analizi için 118 öğrencinin katılımı sağlanmıştır. Katılımcı öğrencilerin %50'si erkek, %50'si ise kadın öğrencidir. Üçüncü adımda AFA için toplam 320 öğrenciye ulaşılmıştır. Öğrencilerin dağılımı Tablo 1'de gösterilmiştir. Buna göre üçüncü adımdaki öğrencilerin yaklaşık %15'i erkek, %85'ise kadındır. Sınıflara göre de öğrencilerin dengeli dağıldığı görülmektedir.

Tablo 1: Üçüncü adımdaki (AFA) katılımcıların özelliği

			Sınıf				
			Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	Dördüncü Sınıf	Toplam
Cinsiyet	Erkek	f	13	9	18	7	47
		%	4,1	2,8	5,6	2,2	14,7
	Kadın	f	69	54	66	84	273
		%	21,6	16,9	20,6	26,3	85,3
Toplam		f	82	63	84	91	320
		%	25,6	19,7	26,3	28,4	100,0

Dördüncü adım olan DFA adımında ise toplamda 156 öğrenciye ulaşılmıştır. Buradaki katılımcıların oranları ise %45'i erkek öğrenci, %55 ise kız öğrenciden oluşmaktadır.

3.3. Veri Toplama Aracı ve Veri Analizi

Araştırmanın amacı veri toplama aracı geliştirmeyi hedeflediğinden anket bu çalışmanın veri toplama aracı olarak belirlenmiştir. Ölçek için yazılan maddeler anket formatında öğrencilere dağıtılmıştır.

Birinci adımda; farklı anabilim dallarından bilim insanlarının katılımı ile maddeler yazılmış ve bu maddeler dokuz alan uzmanına, iki ölçme-değerlendirme uzmanına ve iki dil uzmanına sunulmuş; önerileri çerçevesinde taslak anket formu oluşturulmuştur. İkinci adımda, oluşturulan madde havuzu ölçek geliştirme sürecine uygun olarak süreç ilerletilmiştir. Bu aşamada madde analizi için Cronbach alpha kat sayısı dikkate alınmıştır. Üçüncü adımda AFA için SPSS 26 programı ve dördüncü adımda ise DFA için Lisrel 8.8 programları kullanılmıştır. Geliştirilen ölçeğin çeşitli değişkenlere göre farklılaşmasını belirlemek amacıyla ikiden fazla gruplar için ise tek yönlü varyans analizi olan ANOVA kullanılmıştır. Sürekli değişkenlerin analizinde (ölçek alt boyutları arasındaki ilişki) ise pearson corelasyon analizleri kullanılmıştır.

4. Bulgular

Ölçek geliştirme süreci çeşitli işlem adımlarının takip edilmesi önerilmektedir.[19] Elde edilen ölçeğin raporlandırılması da bu aşamalara uygun bir şekilde verilmiştir.

[18] Ali Delice, "Karma Yöntem Desen Seçimi", *Karma Yöntem Araştırmaları Tasarımı ve Yürütülmesi* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2020), 79.

[19] İsmail Seçer, *Psikolojik Test Geliştirme ve Uyarlama SPSS ve LISREL Uygulamalar* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2015), 47.

4.1. Birinci Adım

İlk aşama, soru havuzunun oluşturulması aşamasıdır. Bu aşamada literatür taraması, taramaya dayalı olarak soruların oluşturulması, hazırlanan soruların uzmanlar tarafından incelenmesi, gelen görüşlerden hareketle soruların revizyonu ve son olarak belirlenen soruların dil uzmanlarının incelemesi şeklinde alt aşamalardan müteşekkildir.

Literatür taramasında, daha önce bu yönde bir çalışmanın yapılıp yapılmadığı üzerinde durulmuştur. İnceleme sonucunda din-bilim ilişkisinin ölçülmesine ilişkin herhangi bir çalışmanın bulunmadığı görülmüştür. Bununla birlikte, farklı konu ve alanlarda yapılmış olan ve çalışmaya katkı sunacağı düşünülen bazı çalışmalar gözden geçirilmiştir.[20] Bunların ışığında, din - bilim ilişkisinin teorik çerçevesini içeren uluslararası ve ulusal yayınlar ele alınmış ve bu ilişkinin çatışma, ayrışma, uzlaşma ve entegrasyon şeklinde dört boyutta ele alındığı görülmüştür. Soru havuzu oluşturulurken, entegrasyon yaklaşımının teorik alt yapısının yeterince güçlü bir şekilde ortaya konamamış olması ve lisans düzeyindeki öğrencilerin konuya hakimiyetlerinde önemli eksiklikler bulunabileceği düşünüldüğünden, bu dört aşamadan ilk üçü üzerine odaklanılmıştır. Bu çerçevede toplam elli altı sorudan oluşan bir havuz elde edilmiştir. Ardından bu sorular din felsefesi, din eğitimi, kelam, tefsir, din psikolojisi, din sosyolojisi, hadis, eğitim bilimi alanlarındaki on bir uzmanın değerlendirmesine sunulmuştur. Uzmanlardan gelen görüşler çerçevesinde sorularda bazı revizyonlar yapılmış ve taslak ölçek formu hazırlanmıştır. Bu aşamada son olarak iki dil uzmanının görüşü alınarak dört sorunun çıkarılmasıyla ölçek elli iki soruluk son şekline kavuşturulmuştur. Bu çerçevede form katılımcıların özelliklerini belirleyen (cinsiyet, sınıf, mezun olduğu lise ve din-bilim ilişkisine yönelik literatür takibini içerek sorunların yanında çatışma alt boyut için 20 soru, ayrışma alt boyutu için 13 soru ve uzlaşma alt boyutu için 15 soru şeklinde bölümlenmiş ve kodlanmıştır (ç1, ç2, ç3, ç4, ç5, ç6, ç7, ç8, ç9, ç10, ç11, ç12, ç13, ç14, ç15, ç16, ç17, ç18, ç19, ç20, a1, a2, a3, a4, a5, a6, a7, a8, a9, a10, a11, a12, a13, u1, u2, u3, u4, u5, u6, u7, u8, u9, u10, u11, u12, u13, u14, u15). Kodlamalarda a ayrışmayı, ç çatışmayı ve u ise uzlaşmayı göstermektedir. Sorular rastgele karıştırılarak uygulama yapılmıştır.

4.2. İkinci Adım

İkinci aşamada ölçek Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde lisans düzeyinde öğrenim gören 118 öğrenciye uygulanmıştır. Bu uygulamanın sonunda yapılan madde analizleri çerçevesinde; ç1, ç2, ç3, ç4, ç5, ç6, ç7, ç8, ç9, ç10, ç11, ç12, ç13, ç14, ç15, ç18, a2, a3, a4, a6, a7, a9, a10, a12, a13, u1, u2 u3, u4, u5, u7, u8, u10, u12, u15 kodlu toplam otuz beş sorunun taslak form içinde kalmasına karar verilmiştir. Bu maddelerden ç2, a3, u5 ve ç4 .30'un altında değer almasına rağmen araştırmacılar tarafından taslak formda olmasına karar verilmiştir. Bununla birlikte ç16, ç17, ç19, ç20, a1, a5, a8, a11, u6, u9, u11, u13, u14 kodlu on üç soru ise .20 altında değer aldığından ölçekten çıkarılmıştır. Ölçeğin güvenirlik kat sayısı .85 olarak hesaplanmıştır.

4.3. Üçüncü Adım (AFA)

Üçüncü adımda demografik değişkenler (7 madde) ve 35 ölçek maddesi yeniden uygulanmıştır. Toplamda 320 öğrenciye ulaşılmıştır. Bu sayının ölçek geliştirme çalışmalarındaki madde sayısı çarpı beş veya on formülüne uygun olduğu görülmektedir.[21]

Öncelikle ölçeğin örtük yapısını incelemek için AFA yapılmıştır. Verilerin AFA için uygunluğunu değerlendirmek amacıyla KMO ve Barlett testleri yapılmış ve KMO .854 ve Barlett testi ise x^2 1151.4223 ($p<.001$) bulunmuştur. Bu sonuçlar AFA için gerekli örneklem büyüklüğüne ulaşıldığını göstermektedir. Maddelerin faktör yük değeri .30 baraj olarak belirlenmiş ve altındaki maddeler dikkate alınmamıştır. Maddeler arası ilişki olacağı varsayılarak eğik döndürme işlemi gerçekleştirilmiştir. Madde analizi tekrar yapılmış ve a4, u5, ç4, ç9, u4, ç14, a6 ve u2 maddeleri taslak formdan çıkarılmıştır. Sonrasında birden fazla alt boyutta olup da aralarındaki farkın .10'un altında olan maddeler binişik madde kabul edilerek ölçekten çıkarılmıştır. Bu maddeler u1, a3, ç3, a2, ç6, ç12, ç11, ç7, ç1, ç2, u15 ve u7'den oluşmaktadır. Ölçeğe ilişkin istatistiki veriler Tablo 2'de verilmiştir.

---

[20] Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010); Alparslan Açıkgenç, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008); Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001); Cemal Yıldırım, *Bilim Felsefesi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979); Ziyaüddin Serdar, *İslam, Bilim ve Kültürel İlişkiler* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011); Osman Bakar, *İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi*, çev. Işık Yanar (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012); Gary B. Ferngren (ed.), *Batı Geleneğinde Bilim ve Din*, çev. Ceyda Pekşen vd. (İstanbul: Say Yayınları, 2016); Mevlüt Uyanık (ed.), *Çağdaş İslam Bilimine Giriş* (Ankara: Fecr Yayınları, 2012); Michael L. Peterson, Raymond J. Vanarragon (ed.), *Din Felsefesinde Çağdaş Tartışmalar*, thk. Ferhat Akdemir (Ankara: Elis Yayınları, 2014); Hüseyin Batuhan, *Bilim ve Din Eğitimi* (İstanbul: Bulut Yayınları, 2006); İlker Belek, *Din, Bilim, Felsefe: Aklın Dogmayla Savaşı* (İstanbul: Yazılama Yayınları, 2017).

[21] Ölçek geliştirme çalışmalarındaki örneklem grubu için bkz. Seçer, *Psikolojik Test Geliştirme ve Uyarlama SPSS ve LISREL Uygulamalar*, 59.

Tablo 2: Madde Faktör Yükleri, Alt Boyutların Açıkladıkları Varyanslar, Özdeğerleri ve Madde Analizleri

	Çatışma - Ayrışma	Uzlaşma	Madde Toplam Korelasyonları
ç13	,811		.661
ç10	,733		.610
ç15	,722		.590
a12	,699		.530
a9	,695		.566
ç18	,695		.566
ç5	,657		.536
a10	,646		.486
ç8	,613		.422
a13	,611		.433
a7	,534		.388
u10		,749	.384
u8		,723	.402
u3		,720	.369
u12		,573	.310
Özdeğer	5.238	1.842	
Açıkladığı varyans	% 34.92	% 12.28	
Toplam varyans	% 47.20		

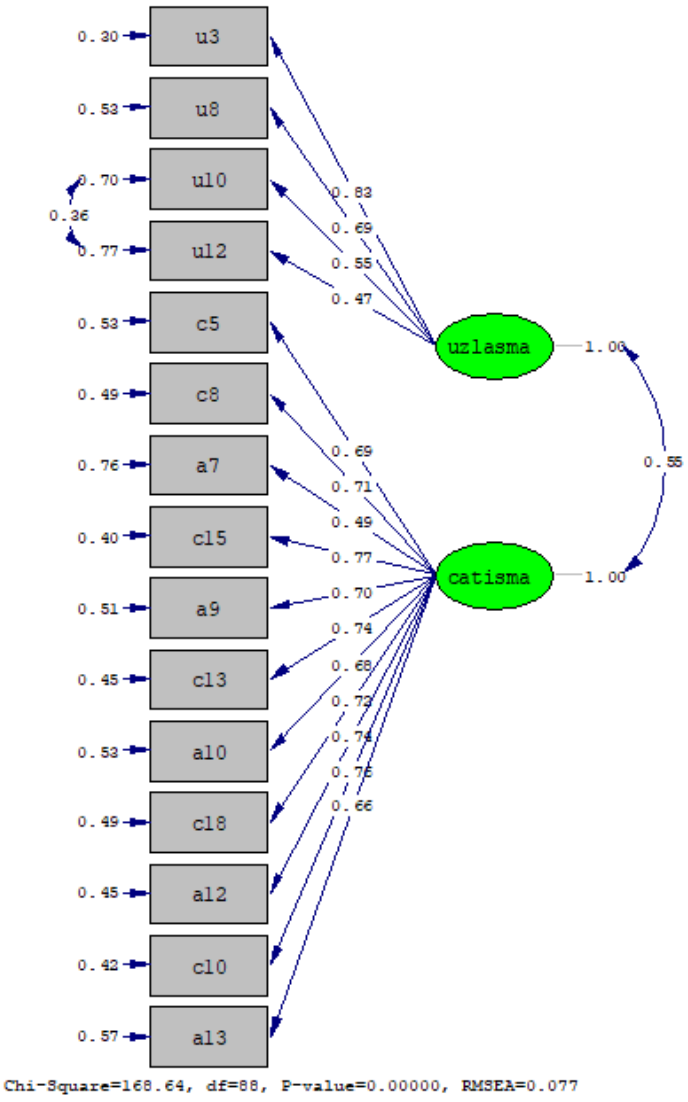
Tablo 2'ye göre maddeler iki alt boyutta toplanmıştır. Madde toplam korelasyonlarının .31 ila .66 arasında değiştiği madde faktör yük değerlerinin ise .53 ila .81 arasında değiştiği görülmektedir. Birinci faktör olan 'ayrışma-çatışma' alt boyutu din-bilim çatışmasının %34.92'sini, ikinci boyut olan 'uzlaşma' alt boyutu ise ölçeğin %12.28'ini açıklamaktadır. Her iki alt boyut toplamda din-bilim ilişkisinin %47.2'sini açıklamaktadır.

Ölçeğin alt boyutlarının maddeleri incelendiğinde, çalışmanın teorik çerçevesi çizilirken dile getirilen uzlaşma, çatışma ve ayrışma şeklindeki üç boyutlu yaklaşım yerine ayrışma ve çatışma sorularının bir boyutta, uzlaşma sorularının ise diğer boyutta yoğunlaştığı görülmüştür. ç13, ç10, ç15, a12, a9, ç18, ç5, a10, ç8, a13, a7 maddeleri ilk boyutu oluşturmakta olup, bu maddelerden yüksek puan alan bireylerin çatışmacı/ayrışmacı bir anlayışa sahip oldukları değerlendirilmiştir. Teoride bu iki yaklaşım her ne kadar birbirinden ayrı olarak değerlendirilse de bu ayrımın öğrencide tam bir karşılığının olmadığı yani çatışma ve ayrışmanın öğrencide aynı anlam dünyasına karşılık geldiği söylenebilir. Çatışma-ayrışma maddeleri incelendiğinde bilim ile dinin sınırlarına göndermede bulunan maddelerden oluştuğu dikkat çekmektedir. Toplumsal, ekonomik, psikolojik sorunların çözümünde ve insan ile evrenin nasıl var olduğu konularında bilime atıfların olduğu maddeler bulunmaktadır.

u10, u8, u3, u12 kodlu maddeler, ölçeğin ikinci boyutu olan uzlaşmayı ifade etmektedir. Doğru bilgiye ulaşmada ve toplumsal sorunların çözümünde din ile bilimin birlikte çalışmasına işaret eden maddeler bulunmaktadır. Bu nedenle bu boyut uzlaşma olarak isimlendirilmiştir.

4.4. Dördüncü Adım (DFA)

Dördüncü adımda dört demografik soruya ek olarak din-bilim ilişkisine yönelik üç soru daha eklenmiş toplamda yedi soru bağımsız değişken olarak sorulmuştur. Bunun yanında doğrulayıcı faktör analizine tabi tutulmak üzere ç5, ç8, ç10, ç13, ç15, ç18, a7, a9, a10, a12, a13, u3, u8, u10, u12 kodlu on beş soru Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde lisans düzeyinde öğrenim gören 159 öğrenciye uygulanmıştır. AFA ile örtük yapısı belirlenen ölçeği doğrulamak için DFA yapılmıştır. Şekil 1 ve 2 incelendiğinde ölçeğin örtük yapısının doğrulandığı söylenebilir. Uyum indekslerinin anlamlı olduğu görülmektedir (x^2=168.67, sd=88, p=.00, x^2/ sd=1.91). Şekil 1 incelendiğinde madde faktör yük değerlerinin .30'dan yüksek olduğu ve .47 ila .82 arasında değiştiği görülmektedir.

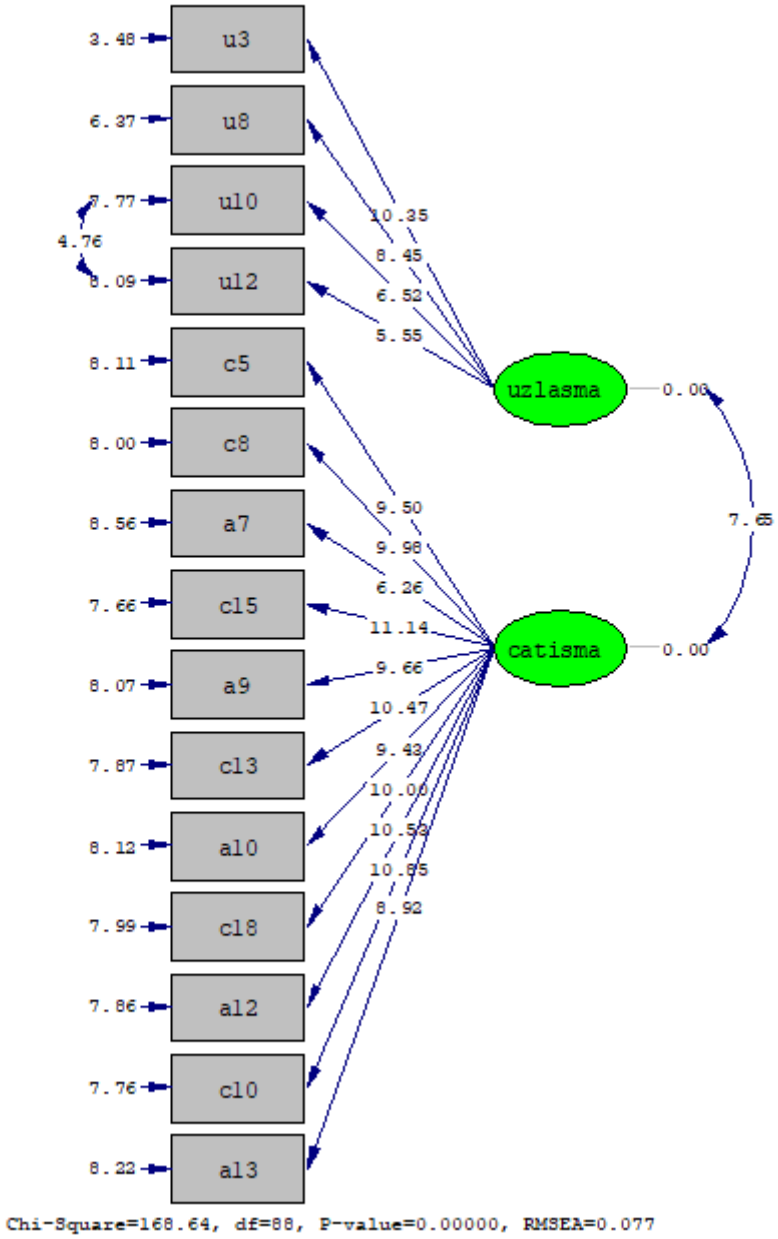

Şekil 1: Ölçeğin birinci düzey DFA sonuçlar

Ölçeğin t değerleri ise Şekil 2'de verilmiştir. Şekil 2 incelendiğinde ölçeğin t değerlerinin istenilen seviyede olduğu; T değerlerinin 5.55 ila 10.85 arasında olduğu görülmektedir. T değerlerinin 2.56'dan büyük olması[22] ve herhangi bir okun kırmızı çıkmaması[23] ölçeğin yapısının doğrulandığı şeklinde yorumlanmaktadır.

[22] Ömer Faruk Şimşek, *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş Temel İlkeler ve LISREL Uygulamaları* (Ankara: Ekinoks Yayınları, 2007), 86.

[23] Seçer, *Psikolojik Test Geliştirme ve Uyarlama SPSS ve LISREL Uygulamalar*, 98.

Şekil 2: Ölçeğin t değerleri

DFA'da uyum indeksleri önemli bir göstergedir. Model uyum indeksleri GFI ve AGFI .85 kabul edilebilir sınır .90 ise mükemmel uyum sınırıdır. CFI, NFI, RFI ve IFI'nın kabul edilebilir değeri .90 ve mükemmel uyum değeri 0.95 olarak kabul edilmektedir. Modelin uyum indeksleri incelendiğinde sırası ile .87 ve .82 diğer değerler ise .96, .93, .92, .96 olarak hesaplanmıştır. Değerlerin neredeyse tamamı iyi uyum göstermiş yalnızca AGFI yeterli değeri alamamıştır. Buna neden olarak örneklem sayısının olduğu söylenebilir. RMSEA değerinin .08'den düşük olması (RMSEA=0.077) ve x^2 değerinin ise 3'ten az olması (x^2=1.91) ölçeğin doğrulandığına işaret olarak yorumlanmaktadır.[24] Bu değerlerin de belirtilen değerlerden düşük olduğu görülmektedir. Sonuç olarak AFA ile elde edilen yapının DFA ile doğrulandığı söylenebilir.

[24] Seçer, *Psikolojik Test Geliştirme ve Uyarlama SPSS ve LISREL Uygulamalar*, 190.

Ölçeğin alt boyutları arasındaki ilişki DFA örneklemindeki sonuç Tablo 3'te verilmiştir. Buna göre din-bilim ilişkisine yönelik çatışma ile uzlaşma arasında anlamlı, orta düzeyde ve negatif bir ilişki vardır (r=-.429, p<.05). Aralarındaki ilişkinin yüksek düzeyde olmaması çoklu bağıntı problemine işaret olarak yorumlanmaktadır. Buradaki ilişkinin orta düzeyde olması boyutlar arasında bu problemin olmadığını göstermektedir. Örneklemdeki ilahiyat fakültesi öğrencilerinin din-bilim ilişkisinde çatışma düzeyleri arttıkça uzlaşma düzeyleri düşmektedir.

Tablo 3: Alt boyutlar arasındaki ilişki

		Çatışma	Uzlaşma
Çatışma	r	1	-,429**
	p		,000
	N	156	156
Uzlaşma	r	-,429**	1
	p	,000	
	N	156	156

Katılımcıların doğrudan din-bilim ilişkisine yönelik soru sorularak geliştirilen ölçeğe göre farklılaşması analiz edilmiştir. Bu çerçevede katılımcılara "Bilimsel konulara dinin, dinî konulara bilimin karışmaması gerektiğini düşünüyorum." önermesine katılım durumları sorulmuştur. Önermeye katılıyorum diyenlerin din-bilim ilişkisinde çatışma-ayrışma düşüncesinde olduğu, katılmıyorum diyenlerin ise uzlaşma eğiliminde olduğu şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Bu değerlendirme çerçevesinde önermeye verilen cevapların ölçeklere göre farklılaşmasını belirlemek için tek yönlü faktör analizi ANOVA yapılmış ve sonuçlar Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: "Bilimsel konulara dinin, dinî konulara bilimin karışmaması gerektiğini düşünüyorum." önermesine verilen cevaplara göre farklılaşmalar

			N	X	s.s.	sd	F	p	Anlamlı fark
Çatışma	Katılmıyorum	A	101	19,14	8,64	2/153	7.031	.001	A-B,
	Fikrim yok	B	27	25,10	8,22				A-C
	Katılıyorum	C	28	23,74	8,19				
Uzlaşma	Katılmıyorum	A	101	17,66	2,73	2/153	14.606	.000	A-B,
	Fikrim yok	B	27	15,15	2,44				A-C
	Katılıyorum	C	28	15,17	3,11				

İlahiyat fakültesi öğrencilerinin önermeye katılım cevaplarına göre çatışma-ayrışma ortalama puanları anlamlı şekilde farklılaşmaktadır ($F_{2/153}$=7.031, p<.05). 'Katılıyorum' (X=23.74) cevabını veren öğrencilerin 'katılmıyorum' diyenlere (X=19.14) göre çatışma-ayrışma ortalama puanları daha yüksektir. Bu sonuçlar çatışma-ayrışma alt boyutunun istenilen şeyi ölçtüğü şeklinde bir değerlendirme yapmaya imkân vermektedir. İlahiyat fakültesi öğrencilerinin önermeye katılım cevaplarına göre uzlaşma ortalama puanları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($F_{2/153}$=14.606, p<.05). 'Katılıyorum' (X=15.17) cevabını veren öğrencilerin 'katılmıyorum' diyenlere (X=17.66) göre uzlaşma ortalama puanları daha düşüktür. Bu sonuçlar uzlaşma alt boyutunun istenilen şeyi ölçtüğü şeklinde bir değerlendirme yapmaya imkân vermektedir.

4.5. Ölçeğin Güvenirliği

Din-bilim ilişkisine yönelik ölçeğinin güvenirliği iç tutarlılık (cronbach alpha) yöntemi ile analiz edilmiştir. Ölçeğin her bir alt boyutu için cronbach alpha değerleri çatışma alt boyutu için .90, uzlaşma alt boyu için de .77 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar ölçeğin her bir alt boyutunun güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

4.6. Ölçeğin Puanlandırılması

Ölçek iki alt boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutlardan çatışma alt boyutu 11 maddeden oluşmaktadır. Bir katılımcı bu boyuttan en az 11 en fazla ise 55 puan alabilmektedir. Katılımcının yüksek puan alması din-bilim ilişkisine dair tutumunun çatışmacı ya da ayrışmacı olduğunu göstermektedir. Düşük puan alması ise çatışmacı veya ayrışmacı olmadığını göstermektedir.

Ölçeğin bir diğer boyutu olan uzlaşmacı alt boyutunda ise katılımcıları en fazla 20 puan alabilirler. En düşük ise 4 puan. Yüksek puan alması katılımcının din-bilim ilişkisine yönelik tutumunun uzlaşmacı olduğuna yorumlanırken düşük puan alması ise uzlaşmacı olmadığına yorumlanabilir.

Sonuç ve Öneriler

İnsanlık tarihinin en eski kurumlarından olan din ve bilim arasındaki ilişki daima üzerinde tartışılan bir mesele olmuştur. Bilimin etkinliğin daha fazla hissedildiği günümüzde bu tartışmalar daha da yoğunlaşmıştır. Söz konusu tartışmaların önemli bir ayağı ilahiyat fakülteleri üzerinden yürütülmektedir. Özellikle İlahiyat fakültelerinin niceliklerinin artması ve bu fakülte mezunlarının toplumun her kesimiyle yoğun bir ilişki içerisinde olması öğrenim gören öğrencilerinin konuya bakışını tespitini zorunlu kılmıştır. Burada nicel verilerin büyük oranda eksik kalması çalışmanın gerekliliğini beraberinde getirmiştir.

Çalışma boyunca istifade edilen ve ilahiyat sahasındaki bazı disiplinlerde gerçekleştirilen nicel çalışmaların oldukça başarılı ve verimli sonuçlar ortaya çıkardığı görülmüştür. Bununla birlikte, özellikle felsefe, kelam, fıkıh vb. alanlarla ilgili konularda bu tür faaliyetlerin büyük oranda eksik kaldığı söylenebilir. Kuşkusuz bunun en önemli gerekçesi, sözü edilen alanlarda nicel çalışma yapmanın zorluğudur. Bu zorluğun aşılması bağlamında disiplinler arası çalışmaların yararlı olduğu görülmüştür. Özellikle din-bilim ilişkisi gibi, neredeyse ilahiyatın bütün alt alanlarını ilgilendiren bir konuda böyle bir çalışmanın yapılması, bazı zorluklar içerse de faydalı sonuçlar elde edilmiştir.

Yapılan ölçek çalışmasında din-bilim ilişkisi bağlamında ortaya konulan tipolojilerin ilahiyat lisans düzeyi öğrencileri nezdinde belli ölçüde bir karşılığının olduğu tespit edilmiştir. Ölçekte yer alan on beş sorunun hem bir bütün olarak hem de alt alanların kendi içerisinde anlamlı sonuçlar vermiş olması bunun en önemli göstergesidir. Teoride yer alan farklı tipolojilerin birebir yansıması pratikte görülmese de ayrışma ve çatışmanın bir boyuta, uzlaşmanın ise diğer bir boyuta ayrılması, meselenin daha derinlikli bir şekilde irdelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu anlamda iki sonuca ulaşılabilir: İlki, teorideki bu tipolojilerin farklı düzlemlerde nicel verilerle yeniden ele alınmasının; ikincisi ise örneklem grubunun konuya ilişkin yeterli donanıma sahip olup olmadığının, farklı ölçütlerle incelenmesinin gerekliliğidir. Hem din anlayışlarının sosyal ve psikolojik değişimlerden etkilenmesinin hem de bilimin kümülatif olarak ilerlemesinin, bunun nedeni olduğu söylenebilir.

Bu çalışmanın en önemli çıktısı, ölçeğin farklı örneklem gruplarına uygulanması ve elde edilen verilerden hareketle, başta öğretim programları olmak üzere ilahiyat eğitiminin çeşitli bileşenlerindeki yeniliklere ve değişimlere katkı sunma potansiyelidir. Bu katkı, ilahiyat öğrencilerinin din-bilim ilişkisi hakkında daha verimli bir öğretim sürecine dahil olmaları bağlamında ortaya çıkacaktır. Bilimsel gelişmelerdeki ilerlemenin gittikçe artması bu çalışma üzerine bina edilecek disiplinler arası ve nicel çalışmalara alt yapı oluşturacaktır. Aynı şekilde ölçek din eğitiminin diğer örgün ve yaygın aşamalarındaki farklı gruplara uyarlanabilir bir yapıya sahiptir. Bunun yanında din öğretimi dışındaki farklı öğrenim gruplarının konuya yaklaşımlarını belirlenmesi ölçeğin uyarlanabilir ve yeni ölçeklere ilham verici olduğu düşünülmektedir.

YAZAR KATKI ORANI BEYANI/ *AUTHOR CONTRIBUTION STATEMENT*

Makaledeki Yazar Katkılarının Yüzde ile Gösterilmesi (*Showing Author Contributions in the Article as Percent*)		**1. Sorumlu Yazar (*Contributer Author*)**	**2. Katkı Sunan Yazar (*Contributer Author*)**	**3. Sorumlu Yazar (*Responsible Author*)**
Çalışmanın Tasarlanması	**Conceiving the Study**	%30	%30	%40
Veri Toplanması:	**Data Collection**	%30	%60	%10
Veri Analizi	**Data Analysis**	%60	%20	%20
Makalenin Yazımı	**Writingup**	%30	%40	%30
Makale Gönderimi ve Revizyonu	**Submission and Revision**	%50	%50	%50

Not(*e*): Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur/The signed original copy of the document is available in the journal process files archive.

Kaynakça

Açıkgenç, Alparslan. *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.

Atalay, Serdar. *John Charlton Polkinghorne'da Din-Bilim İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Bakar, Osman. *İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi*. çev. Işık Yanar. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.

Barbour, Ian G. *Bilim ve Din: Çatışma, Ayrışma, Uzlaşma*. çev. Nebi Mehdi, Mübariz Cemal. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

Batuhan, Hüseyin. *Bilim ve Din Eğitimi*. İstanbul: Bulut Yayınları, 2006.

Begenir, Murat. *Pragmatist Filozoflarda Din-Bilim İlişkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Belek, İlker. *Din, Bilim, Felsefe: Aklın Dogmayla Savaşı*. İstanbul: Yazılama Yayınları, 2017.

Bigliardi, Stefano. "Barbour'un Sınıflandırması ve İslam ve Bilim Hakkındaki Çağdaş Tartışma". çev. Hüsnü Aydeniz, Fatih Toplaoğlu. *Din Bilim Okumaları*. 203-230. Ankara: Elis Yayınları, 2015.

Coşkun, Cüneyt. "Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Araçsallığı". *Bilimname* 2019/37 (2019), 1057-1084.

Çardaklı, Nisa Nur. *Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Mûcize (Ferîd Vecdî Örneği)*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Çaylı, Zafer. *Ahmet Mithat Efendi'nin Din-Bilim İlişkisine Dair Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Çelik, Kevser. *Süreç Din Felsefesinde Din-Bilim İlişkisi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Delice, Ali. "Karma Yöntem Desen Seçimi". *Karma Yöntem Araştırmaları Tasarımı ve Yürütülmesi*. 61-116. Ankara: Anı Yayıncılık, 2020.

Doğan, Recai. "İlahiyat Fakültelerinin Eğitim Anlayışı Nasıl Olmalıdır?" *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalı? Sorunlar ve Çözümleri*. 351-370. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Dutlu, Demet. *Din Bilim İlişkisinde İndirgemecilik Ve Yarattığı Sorunlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Efil, Şahin. *Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Evrenin Birliği ve Çokluğu Sorunu*. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

Efil, Şahin. *Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Evrenin Yaratılışı*. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Ergün, Zeynep. *Fen Bilimleri Öğretmen Adaylarının Din-Bilim İlişkisi Tartışmalarına ve Fen Sınıflarında Çoklu Bilme Biçimlerine Yer Verilmesine Yönelik Görüşleri*. Sinop: Sinop Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2019.

Ermiş, Sema. *Ahmet Midhat Efendi'nin Nizâ-i İlm ü Din Eserinde Din Bilim İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Ertürk, Ramazan. *Varoluşsal Din Felsefesine Giriş*. İstanbul: Yarın Yayınları, 1. Basım, 2012.

Gary B. Ferngren (ed.). *Batı Geleneğinde Bilim ve Din*. çev. Ceyda Pekşen vd. İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Din Felsefesi Dersleri*. çev. Doğan Naci Kadıoğlu. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.

Karadaş, Cağfer. "İlahiyat Lisans Programının Değerlendirilmesi". *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalı? Sorunlar ve Çözümleri*. 205-263. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Karcı, Bayram. *Eleştirel Gerçekçilik Akımında Din-Bilim İlişkisi: Ian G. Barbour, John C. Polkinghorne ve Arthur R. Peacocke Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Koca, Özgür. *Al-Ghazali's Account of Causality and Its Implications to Contemporary Science and Religion Discussion*. İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Köse, Rıdvan. *Carl Sagan'a Göre Din-Bilim İlişkisi*. Uşak: Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kroesbergen, Hermen. "An Absolute Distinction Between Faith and Science: Contrast Without Compartmentalization". *Zygon* 53/1 (2018), 9-28.

Mehdi, Nebi. "Bilim-Din İlişkisi Problemine Süreççi Yaklaşım ve Ian G. Barbour'un Dörtlü Tipolojisi" 23 (2002), 59-75.

Mengüşoğlu, Takiyettin. *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2015.

Mevlüt Uyanık (ed.). *Çağdaş İslam Bilimine Giriş*. Ankara: Fecr Yayınları, 2012.

Michael L. Peterson, Raymond J. Vanarragon (ed.). *Din Felsefesinde Çağdaş Tartışmalar*. thk. Ferhat Akdemir. Ankara: Elis Yayınları, 2014.

Okumuş, Ejder. "İslâm, Müslümanlar ve Toplumsal Değişim". *Tevilat: Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (2020), 61-95.

Özalp, Hasan. "Din-Bilim Çatışması Üzerine: Kopernik Merkezli Bir Okuma". *Bilimname* 2017/33 (2017), 67-88.

Özcan, Hanifi. "Mâtürîdî'ye Göre Din - Şeriat Ayrımının Felsefî Temelleri". *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtüridî ve Mâtüridîlik*. 138-140. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.

Özelçi, Haticetül Kübra. *Richard Dawkins'e Göre Din-Bilim İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Öztürk, Mustafa. "İlahiyatın Adı ve Amaçları". *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalı? Sorunlar ve Çözümleri*. 29-58. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Sain, Mehmet. *Diyanet Dini İhtisas Eğitim Merkezi Kursiyerlerinin Felsefe ve Din Bilimlerine Yönelik Tutumları İle Dini Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Seçer, İsmail. *Psikolojik Test Geliştirme ve Uyarlama SPSS ve LISREL Uygulamalar*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2015.

Serdar, Ziyaüddin. *İslam, Bilim ve Kültürel İlişkiler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.

Sevinç, Kenan. *Kuantum Fiziği Bağlamında Din-Bilim İlişkisi*. Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Sezgin, Fuat. *Bilim Tarihi Sohbetleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Şimşek, Ömer Faruk. *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş Temel İlkeler ve LISREL Uygulamaları*. Ankara: Ekinoks Yayınları, 2007.

Topakkaya, Arslan. "Tarihsel Materyalizm ve Diyalektik". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/27 (2009), 65-77.

Üzümcü, Muzaffer. "İlahiyat Fakülteleri Felsefe ve Din Bilimleri Bölümlerinde Akademik Yapılanma ve Lisansüstü Eğitim Üzerine Bir Değerlendirme". *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2020), 167-192.

Yıldırım, Cemal. *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.

Yıldırım, Cemal. *Bilim Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001.

Yılmaz, Mustafa Necip. *İkinci Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Din-Bilim-Medeniyet Kavramları Arasındaki İlişkiler (1908-1914)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

https://istatistik.yok.gov.tr/, ts. Erişim 08 Şubat 2022

http://www.divinity.ankara.edu.tr/?page_id=101, ts. Erişim 08 Şubat 2022

SORU NO	SORULAR	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Fikrim Yok	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
Ç5	Hayatımla ilgili karar verirken din yerine bilimi esas alırım.	1	2	3	4	5
Ç8	Doğru bilgiye ulaşmada sadece bilimsel kaynakların geçerli olduğunu düşünüyorum.	1	2	3	4	5
A7	Dinin, bilimsel açıklama yapmayacağını düşünüyorum.	1	2	3	4	5
Ç15	Toplumsal sorunları sadece bilimin çözeceğini düşünüyorum.	1	2	3	4	5
A9	Evrenin nasıl var olduğunu dinin açıklayamayacağını düşünüyorum.	1	2	3	4	5
Ç13	Psikolojik sorunların sadece bilimsel yöntemlerle tedavi edilebileceğini düşünüyorum.	1	2	3	4	5
A10	İnsanın nasıl var olduğunu dinin açıklayamayacağını düşünüyorum.	1	2	3	4	5
Ç18	Hukuk kurallarının sadece bilimsel verilere göre hazırlanması gerektiğini düşünüyorum.	1	2	3	4	5
A12	Psikolojik sorunların tedavisinin dinin alanına girmeyeceğini düşünüyorum.	1	2	3	4	5
Ç10	Evrenin varoluşu hakkında sadece bilimsel açıklamaların doğru olduğunu düşünüyorum.	1	2	3	4	5
A13	Ekonomik problemlerin çözümünde din yerine bilimin önerilerinin geçerli olduğunu düşünüyorum.	1	2	3	4	5
U3	Doğru bilgiye ulaşmak için hem dinî hem de bilimsel kaynakların gerekli olduğunu düşünüyorum.	1	2	3	4	5
U8	Toplumsal sorunları din ve bilimin birlikte çözebileceğini düşünüyorum.	1	2	3	4	5
U10	Bilimin, Allah'ın varlığını ispatlamaya yardımcı olduğunu düşünüyorum.	1	2	3	4	5
U12	Dinin anlaşılmasında bilimden yararlanmanın gerektiğini düşünüyorum.	1	2	3	4	5